

DE VELE LEVENS VAN HET KAPITALISME OVER BIOPOLITIEK

Rob Devos

Ik denk dat zowel Guattari als ikzelf marxisten gebleven zijn.
Gilles Deleuze

Je weet, ik ben altijd marxist geweest, en ik blijf het.
Antonio Negri

Het thema biopolitiek is een kernbegrip voor wie geïnteresseerd is in een cartografie van actuele vormen van macht en verzet. In deze bijdrage belichten we hoe Michael Hardt en Antonio Negri, via de Foucault-lectuur van Gilles Deleuze, biopolitiek hanteren als een sleutel om de overgang van de fordistische naar de postfordistische organisatie van het kapitalisme te begrijpen. Belangrijke inzichten uit de marxistische traditie fungeren daarbij als instrumenten voor een hedendaagse, kritische maatschappijanalyse.

Foucaults appreciatie van Marx' machtsanalyse

Michel Foucault heeft zich herhaaldelijk gedistantieerd zowel van het marxistische onderbouw-bovenbouwmodel als van de dialectische geschiedenisfilosofie. Minder bekend is dat hij zich niettemin voor zijn machtsanalytica sterk heeft laten inspireren door Marx, meer bepaald door diens analyse van het circulatieproces van het kapitaal in het tweede boek van *Das Kapital*.

In Marx' optiek is een abstracte productiewijze, en *a fortiori* een concrete maatschappijformatie, meer bepaald: de toenmalige gestalte van het kapitalisme, geen uniform lichaam waarin een unieke en ononderbroken macht heerst¹. De maatschappij is een nevenschikking, een hiërarchie en een verbinding van relatief autonome machtsvormen. Foucault wijst erop dat Marx niet spreekt van 'de macht', maar van 'machten'. Hun werkingen, procedures en technieken moeten worden geanalyseerd in hun ruimtelijke en tijdelijke specificiteit. "De maatschappij is een archipel van verschillende machten."²

Die machten worden afgeleid noch gekopieerd van een centrale staatsmacht. Marx breekt aldus met het juridische model, dat de maatschappij begrijpt vanuit een centrale instantie: de soeverein (de absolute vorst, de moderne natiestaat) die, in een neergaande beweging, het sociale lichaam organiseert. Marx voltrekt, weliswaar niet gethematiseerd, een opklimmende analyse. De lokale en specifieke machtsvormen komen eerst (bijvoorbeeld de

grondeigendom, de slavernij, de manufactuur, het leger). Ze gaan uiteen of ze verknopen zich. Pas daarna vormen zich, uit dat ingewikkelde kluwen, grotere opdelingen, meer bepaald: maatschappelijke instituties zoals de staat en de staatsapparaten. De macht is exclusief noch geprivilegieerd gericht op repressie, maar op productie. Marx maakt dienaangaande schitterende analyses van de disciplinaire problemen die zich voordeden in het leger aan het einde van de 16de, begin 17de tot eind 18de eeuw naar aanleiding van een technische innovatie, namelijk het invoeren van het geweer. De militaire discipline was niet zozeer uit op onderdrukken of verbieden, maar op het maximaliseren van de productiviteit van de oorlogsmachine, zowel van de individuele soldaten als het leger in zijn geheel, onder meer door een strikte bevelsvoering en uitgewerkte tactiek. Ingevolge was de discipline in de grootschalige werkplaatsen een gevolg, maar evenzeer een voorwaarde voor de toenemende economische productiviteit.

De macht is bij Marx een instelling noch een apparaat, maar een technologie, dat wil zeggen. vele en diverse technieken en procédés, die ad hoc opgezet en uitgeprobeerd, permanent ontwikkeld en geperfectioneerd worden. Wie daarentegen eenzijdig focust op de staatsapparaten en de juridische instellingen, is volgens Foucault bezig het marxisme te 'rousseauïseren', in te passen in, aan te passen aan een burgerlijk machtsdenken. Die aanpassing heeft precies de sociaaldemocratie aan het einde van de 19de eeuw voltrokken. Ze is toen geconfronteerd met het probleem om Marx' kritiek te doen functioneren binnen het heersende politieke en juridische systeem. Foucault wil de marxistische theorie en praktijk bevrijden van het verburgerlijkte socialisme door in te zoeken op Marx' aanzetten tot een technologische machtsanalyse. In die zin pleit Foucault op zijn manier *Pour Marx*.

Biomacht en kapitalisme

Tegen de geschetste theoretische achtergrond ziet Foucault een historische cesuur tussen soevereine machtsuitoefening en biomacht. De soevereine machtsvorm, die gethematiseerd werd onder meer door Samuel Pufendorff en Thomas Hobbes, is een recht op leven en dood. Ze is asymmetrisch: de soeverein heeft het recht om zijn onderdanen ter dood te brengen of in leven te laten. Die rechtsvorm hangt volgens Foucault samen met een maatschappijtype waarin de macht voornamelijk fungeert als instantie van heffing, als machine van onttrekking. De soevereine macht is allereerst een recht op de inbeslagname van goederen, dieren en gewassen, het opeisen van diensten, arbeidstijd en lichamen, en uiteindelijk van het leven als het rijk van buitenaf aangevallen of de vorst van binnenuit bedreigd wordt. Men symboliseert de soevereine macht dan ook door het zwaard.

Vanaf de klassieke periode heeft zich een diepgaande transformatie in de

machtsuitoefening voltrokken. De heffing wordt vervangen door, minstens ondergeschikt gemaakt aan een machtsvorm die gericht is op het maximaliseren, intensifiëren en benutten van de lichaamskrachten, eerder dan op verhinderen en vernietigen. Het recht over de dood verandert of, beter, het voegt zich naar de eisen van een macht die het leven beheerst. De dood wordt sindsdien de keerzijde van de macht die het maatschappelijk lichaam uitoefent om het leven te verzekeren, te reproduceren en te promoveren³.

Dergelijke productieve macht over het leven of biomacht ontwikkelt zich langs twee grote lijnen. De eerste strategie, die ontstaat omstreeks 1650, is de disciplinerende. Die strategie viseert het individuele lichaam als machine. Ze is erop gericht de lichamen te dressereren, hun vaardigheden te optimaliseren, hun krachten ten volle te gebruiken, hun nuttigheid en volgzzaamheid tegelijk op te voeren en op te nemen in efficiënte regimes van beheersing, met maximaal 'profijt' en minimale 'kosten'. Foucault noemt de discipline 'een anatomische politiek van het menselijke lichaam'.⁴ De tweede strategie, die ontstaat omstreeks 1750, viseert het lichaam als soort, dat wil zeggen als drager van natuurlijke, biologische processen zoals voortplanting, geboorte en sterfte, ziekte en gezondheid, en van een bepaalde levensduur en -kwaliteit, inclusief alle omstandigheden die invloed daarop hebben. Die levensprocessen zijn statistisch berekenbaar. Ze zijn doelwit van regelgeving (wetten, reglementen), van een hele reeks interventies (politie, medische), en worden aldus onder beheer gesteld. Foucault spreekt hier van 'bevolkingspolitiek' of 'biopolitiek' in strikte zin. Kortom, biomacht ('biopolitiek' in ruime zin) kent een dubbele strategie: de discipline viseert het individu, de bevolkingspolitiek viseert de massa.⁵

"De disciplines van het lichaam en de reguleringen van de bevolking vormen de twee polen waarrond zich de organisatie van de macht over het leven ontwikkeld heeft. Die grote technologie met twee zijden, een anatomische en een biologische, de ene gericht op de individuen en de andere op de soort, op de performanties van het lichaam en op de processen van het leven, wordt opgesteld in de loop van de klassieke periode. Ze karakteriseert een macht waarvan de voornaamste functie voortaan waarschijnlijk niet meer is te doden, maar het leven helemaal te bezetten."⁶

Foucault relateert de geschetste transformatie van de macht aan de ontwikkeling van het kapitalisme. De ontplooiing van nieuwe productiemiddelen en nieuwe productieverhoudingen vereist een toename van de individuele en collectieve lichaamskrachten, zowel kwantitatief als kwalitatief. Tegelijk moet de nuttigheid en volgzzaamheid ervan opgedreven worden. Het kapitalisme vergt geëigende machtsmethoden die de energieën, competenties en attitudes van individuen, de kracht van groepen en het leven in het algemeen doen toenemen, samen met hun inzetbaarheid. Uiteraard hebben de centrale staat en de grote staatsapparaten, als instellingen van de macht, de reproductie van de productieverhoudingen mogelijk gemaakt. De disciplines en de bevolkingspolitiek daarentegen, als

technieken van de macht, die werkzaam zijn op alle niveaus van het maatschappelijke lichaam en ingezet worden door heel uiteenlopende instellingen (het gezin, de school, de politie, het leger de gezondheidszorg, het welzijnswerk) opereren op het onmiddellijke terrein van de economische processen, van de lichaamskrachten die daar werkzaam zijn. Enerzijds de accumulatie van de lichamen en anderzijds de accumulatie van het kapitaal, enerzijds de toename en de gezondheid van de bevolking en anderzijds de uitbreiding van de productiekrachten, de privé-eigendom, de ongelijke winstverdeling: deze worden op elkaar afgestemd, wat mede mogelijk is door de nieuwe biomacht, met haar vele vormen en procedés.⁷

De opstelling van de biomacht, met haar dubbel spoor: discipline en bevolkingspolitiek, heeft volgens Foucault voor de ontwikkeling van het kapitalisme een even grote, en wellicht zelfs een grotere rol gespeeld dan de ascetische arbeidsmoraal, die door Max Weber in het licht gesteld is en een diskwalificatie van het leven lijkt te impliceren. In de biomacht gaat het immers om het binnenkomen van het leven, dat wil zeggen het intreden van de fenomenen die eigen zijn aan het leven van het individu en de menselijke soort, in de geschiedenis, in de orde van de macht, in het veld van de politieke technologie. Foucault stelt:

“Wat wij ‘de drempel van biologische moderniteit’ van een maatschappij zouden kunnen noemen, bevindt zich op het moment waarop de soort inzet van haar eigen politieke strategieën wordt. Duizenden jaren lang is de mens gebleven wat hij voor Aristoteles was: een levend wezen, dat bovendien in staat is tot een politiek bestaan. De moderne mens is een dier in wiens politiek zijn leven van levend wezen op het spel staat.”⁸

In Foucaults visie ontstaan de discipline en de bevolkingspolitiek op verschillende momenten, respectievelijk 1650 en 1750. Aanvankelijk ontwikkelen beide strategieën zich ook langs gescheiden wegen. Enerzijds gaat het om instellingen als de gevangenis, het leger, de werkplaats en de school; om reflecties over de indeling van de tijd, de inrichting van de ruimte, over toezicht en sanctie, bevel en tactiek, over de opleiding en de opvoeding, en hun effecten op de maatschappelijke orde. We treffen hier zuiver militaire analyses aan, bijvoorbeeld van Maurits van Saksen, tot politieke dromen, zoals van Guibert en Servan. Anderzijds gaat het om de demografie, de statistische becijfering van de relatie tussen natuurlijke bronnen en het inwonersaantal, het tabelleren van de rijkdommen en hun circulatie, van de levens qua aantal, gezondheidsrisico's en vermoedelijke levensduur. We vinden hier Quesnay, Moheau, Süßmilch. De ideologen (*'les Idéologues'*) zetten een verdere stap. Zij formuleren een abstract vertoog waarin zij de twee machtstechnieken zoeken te coördineren tot een algemene theorie. In feite echter gebeurt de verbinding van de beide strategieën volgens Foucault niet op het theoretisch niveau, maar in de vorm van concrete schakelingen en verbindingen waaruit het 19de-eeuwse machtsdispositief

resulteert. De seksualiteit heeft daarin een centrale plaats. Immers, de seks vormt de toegang tot het leven zowel van de individuele lichamen als van de menselijke soort. Ze is het scharnierpunt van de twee assen waarlangs de politieke technologie van het leven zich ontwikkeld heeft.⁹ Foucault had in die optiek het plan opgevat een monumentale geschiedenis van het moderne seksualiteitsdispositief te schrijven.¹⁰

Deleuze: het neokapitalisme als controlemaatschappij

Foucault laat de discipline en de bevolkingspolitiek op een verschillend moment in de geschiedenis opduiken en in de 19de eeuw convergeren tot biomacht. Gilles Deleuze gebruikt Foucaults begrippen als instrumenten om de recente evolutie naar het neokapitalisme te duiden. In zijn optiek vestigt de disciplinaire maatschappij zich in de 18de en 19de eeuw om haar hoogtepunt te bereiken in de eerste helft van de 20ste eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog installeert zich dan een nieuwe machtsvorm die hij 'de controlemaatschappij' noemt. Controle is steeds meer discipline gaan vervangen. Deleuze komt zo tot een eigen chronologische fasering: eerst – zoals Foucault – de overgang van de soevereine maatschappij naar de disciplinaire maatschappij, vervolgens – typisch Deleuze – de overgang van de disciplinaire maatschappij naar de controlemaatschappij.

Deleuze contrasteert de beide vormen van dominantie. De discipline is karakteristiek voor gesloten ruimtes. Haar eerste functie is de opsluiting. De verschillende disciplinaire instellingen vormen ook relatief afgesloten plaatsen ten opzichte van elkaar: de fabriek, de school, het gezin. De controle daarentegen is karakteristiek voor open netwerken. De discipline sluit, de controle ontsluit. Discipline en controle contrasteren in hun vormgeving van de ruimte, maar ook van de tijd. De discipline werkt op de lange duur, de controle daarentegen op korte termijn, via vlugge rotatie. Deleuze verwijst in dit opzicht naar Paul Virilio's analyses van de ultrasnelle controles terwijl de individuen de hele tijd in beweging zijn. De luchthaven met zijn veelvuldige, indringende controletechnieken staat model. De gemeenschappelijke taal van de disciplines is de analogie, die van de controles is numeriek. De opsluiting is een gietvorm (*moule, moulage*), de controle daarentegen is een modulatie: ook een patroon, maar dan een dat voortdurend verandert, "een zeef waarvan de malies permanent aangepast worden aan de omstandigheden".¹¹ De permanente evaluatie in het onderwijs en de bedrijfswereld zijn hiervan een voorbeeld. De disciplinaire maatschappij functioneert rond twee polen: de handtekening, die verwijst naar het individu, en het aantal, dat verwijst naar de massa. Deleuze refereert in deze naar Foucaults beschrijving van de pastorale macht in de christelijke zielzorg, en naar haar continuering en intensifiëring in de moderne welvaartstaat. De

controlemaatschappij daarentegen cirkelt niet rond de handtekening en het aantal, maar rond een cijfer. Het cijfer is geen ordewoord, maar een paswoord, dat toegang geeft (of weigert) tot informatie. Het tweetal van individu en massa heeft plaats gemaakt voor het *dividu* (individu betekent ondeelbaar, wat verwijst naar een subject met een omschreven en vaste identiteit; het *dividu* daarentegen is deelbaar: een samenstelling van vele en veelvormige identiteiten) en de databank. Ten slotte, zegt Deleuze, de mol is het dier van de disciplinaire maatschappij, de slang is het dier van de controlemaatschappij.

Deleuze is in die zin marxist, dat hij de overgang van discipline naar controle relateert aan een mutatie van het kapitalisme. Het kapitalisme, type 19de eeuw, is een systeem van concentratie in functie van het optimaliseren van de productie en het accumuleren van de eigendom. De fabriek fungeert als milieu van sluiting (opsluiting en afzondering) in functie van het privébezit van de productiemiddelen en, bij wijze van analogie, het privébezit in andere instellingen. De markt wordt veroverd door specialisatie, kolonisatie en het drukken van de productiekosten. Het huidige kapitalisme staat volgens Deleuze niet langer in het teken van de productie – deze wordt verplaatst naar de periferie. Men koopt geen grondstoffen om eindproducten te produceren en verkopen. Men koopt en verkoopt reeds afgewerkte producten of assembleert quasi-afgewerkte producten. Men verhandelt geen goederen, maar handelingen. Het gaat niet meer om een kapitalisme van de *productie*, maar van het *product*, om verkoop, de markt. Het neokapitalisme is daarom per definitie *rhizomatisch*. Het *rhizoom* is een netwerk, of beter: een netwerk van netwerken, dus verstrooid, verspreid, verbrokkeld (*dispersif*).¹²

De fabriek heeft plaats gemaakt voor de onderneming. De verkoopdienst is haar centrum of haar ziel. De onderneming heeft overigens zelf een ziel. De fabriek vergoedt de arbeid via een vast loon. De onderneming daarentegen kent een systeem van moduleerbare, dat wil zeggen, aangepaste, flexibele verloning, die functioneert op basis van onophoudende uitdaging en concurrentie. De *dividuen* worden zowel tegen elkaar opgezet als binnen zichzelf verdeeld. Zij moeten zich permanent meten met anderen en met zichzelf. De fabriek plaatst de lichamen onder permanent toezicht, de onderneming werkt via permanente evaluatie.

De gevangenis, het *Panopticon* van Bentham, was het diagram van de disciplinaire maatschappij. De onderneming is het diagram van de controlemaatschappij. In het strafstelsel: via alternatieve sancties en de elektronische enkelband. In het onderwijs: via het levenslange leren en de permanente evaluatie, en door het invoeren van ondernemingsmodellen in alle onderwijsvormen. In de gezondheidszorg: via de nieuwe geneeskunde ‘zonder arts en zonder zieke’, die risicovol gedrag en risicodragende subjecten opspoort, en het individuele lichaam vervangt door ‘het cijfer van een *dividuele* materie om te controleren’.¹³

Hardt en Negri: biopolitieke productie in het imperium

De globale thesis van Hardt en Negri luidt dat de politieke macht, en soevereiniteit in die zin, niet verdwenen of afgenomen is in het huidige kapitalisme ten gevolge van de globalisering, zoals men ter linker- en rechterzijde vaak beweert, maar een nieuwe gedaante aangenomen heeft. Het imperialisme, dat gecentreerd was rond de verschillende natiestaten, heeft plaats gemaakt voor het imperium rond de Verenigde Staten en een resem nationale en transnationale organisaties op economisch (multinationals, IMF, Wereldbank), militair (NATO) en politiek vlak (UNO, Europese Unie). Het *Empire* is “de soevereine macht die de wereld regeert”. Hardt en Negri noemen het zelfs “het nieuwe politieke subject, dat op doeltreffende wijze de mondiale uitwisselingen reguleert”.¹⁴ Dat imperium vertoont een karakteristieke fysionomie. Het is gedecentraliseerd: werkzaam in open netwerken. “In de gladde ruimte van het imperium bestaat er geen eigenlijke plaats van de macht. Ze is overal en nergens tegelijk. Het imperium is een *u-topia*, of beter: een *niet-plaats*.”¹⁵ Er zijn wel bepaalde knooppunten van macht: natiestaten onder meer, multinationale ondernemingen, supranationale instellingen, maar ook ratingbureaus en financiële centra in *global cities* als New York, Londen en Tokyo.¹⁶

“Een wezenstrek van het gespreide netwerk is dat het geen centrum heeft. De macht van het netwerk gaat niet van een centraal punt uit, en is zelfs niet polycentrisch, maar in wisselende, ongelijke en onbepaalde mate gespreid. Een andere wezenstrek is dat het netwerk voortdurend de stabiele grenzen tussen binnen en buiten ondermijnt. Dat wil niet zeggen dat een netwerk altijd overal aanwezig is. Het betekent dat vaak onduidelijk is of het aan- of afwezig is. Men zou kunnen zeggen dat het netwerk de neiging heeft van elke grens een drempel te maken. Netwerken zijn in deze zin ongrijpbaar en vluchtig, en voortdurend in beweging. Ze kunnen dan ook op het ene moment universeel lijken, en een moment later in het niets oplossen.”¹⁷

Die netwerken zijn immaterieel: de opdeling tussen hoofd- en handarbeid verdwijnt grotendeels door het toenemende belang van informatie en communicatie. Daarmee wordt het onderbouw-bovenbouwmodel steeds minder accuraat. Het imperium is postmodern, wellicht beter: postburgerlijk. Zijn bestuurslogica wordt gekenmerkt door differentie, veranderlijkheid en hybriditeit. De actoren zijn geen subjecten, burgers met een vaste, gevormde identiteit, maar ‘dividuen’, onbepaalde singulariteiten, flexibele dragers van meerdere, voorlopige, veranderlijke en inwisselbare levensvormen.

Hardt en Negri plaatsen hun onderzoek in de lijn van Foucault, die zijn filosofie definieert als een denken van het Nu, een kritische ontologie van het heden.

“Foucaults methode is er een van overgang waarvan het heden het centrum vormt. Foucault is dáár, in de tussenruimte, noch in het verleden waarvan hij de archeologie

maakt, noch in de toekomst waarvan hij soms een schetsmatig beeld tekent, "zoals een gezicht op het zand aan de grens van de zee". [...] De historische analyse wordt met Foucault een actie, de kennis van het verleden wordt een genealogie, het toekomstperspectief wordt een dispositief."¹⁸

Foucault herontdekt en transformeert Marx doordat hij denkt vanuit het standpunt van de gebeurtenis, het verzet, de vrijheid en de vreugde, dus vanuit de subjectiviteit die grondslag is van bewegingen en strijdvormen. "Kennen is: subjectiviteit produceren."¹⁹ Hij breekt op die manier met de dialectische noodzaak en de teleologische geschiedenisfilosofie. Hij rekent af met elk restant van transcendentiedenken en kiest voor radicale immanentie.

Hardt en Negri willen een materialistische analyse maken van het imperium. Zij volgen daarbij Deleuze in zijn actualiserend gebruik van Foucault. De overgang van discipline naar controle is in lijn met de mutatie van het imperialisme (kenmerkend voor het klassieke kapitalisme), naar het imperium (kenmerkend voor het actuele neokapitalisme). De Deleuziaanse controlemaatschappij betreft de typisch neokapitalistische machtsvorm. De imperiale biopolitiek is controle, dat wil zeggen de totale beheersing van het leven. Totaal in kwantitatieve zin: ze betreft het geheel van de maatschappelijke relaties, en totaal in kwalitatieve zin: ze dringt door tot in de intimiteit van de individuen, hun bewustzijn, affecten, lichamen.

"Biomacht is een machtsvorm die het maatschappelijke leven van binnenuit reguleert, volgt, interpreteert, absorbeert en opnieuw articuleert. Macht kan alleen dan een effectief commando over het hele leven van de bevolking krijgen, als ze een integrale, vitale functie wordt die door elk individu volledig omarmd en uit eigen beweging door hem of haar opnieuw geactiveerd wordt."²⁰

Het algemeen intellect

Om het productieve karakter van de imperiale biopolitiek in kaart te brengen laten Hardt en Negri zich in sterke mate inspireren door een collectief Italiaanse marxisten. Paolo Virno, Maurizio Lazzarato, Augusto Illuminati en anderen hanteren in dit verband begrippen als 'massa-intellectualiteit' en 'immateriële arbeid', waarmee zij willen teruggrijpen naar Marx' concept 'algemeen intellect'²¹. Met 'algemeen intellect' bedoelt Marx in de *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857-1858) de wetenschappelijke kennis die opgeslagen ligt in het vaste kapitaal, dat wil zeggen de technologie in de techniek. De Italianen interpreteren het algemeen intellect als het geheel aan informatie dat bij een bepaalde stand van de productiekrachten voorhanden is. In de ontwikkeling van het kapitalisme, zo (her)lezen zij Marx, wordt de arbeidskracht extensief en intensief, in de breedte en in de diepte, doordrongen

door kennis, taal en communicatie. Het algemeen intellect is de gemeenschappelijke intelligentie, die gecreëerd wordt door geaccumuleerde wetenschap, technische kennis en professionele deskundigheid. Wat Marx vaag aangeduid heeft als het algemeen intellect, articuleren zij als de biopolitieke dimensie van de huidige productie.

Virno en anderen wijzen ter zake vooreerst op het toenemende belang van immateriële arbeid. De klassieke fabrieksarbeid ruimt steeds meer de plaats voor cognitieve, culturele arbeid. De fordistische arbeider wordt vervangen door de postfordistische intellectuele werker. Dat type arbeid produceert taaluitingen en teksten, symbolen en beelden, tekens en codes, informatie en kennis. De Italiaanse marxisten willen om die reden een politieke waardetheorie ontwikkelen waarin die intellectuele waardenaccumulatie in het centrum van de productie staat. Zij focussen verder op de communicatieve dimensie van de productie. Immateriële arbeid wordt verricht door samen te werken, meer nog: hij produceert zelf gemeenschappelijkheid. Zij wijzen daarmee op de creatie van nieuwe levensvormen, langs de kant van de uitbuiting – maar ook langs die van het verzet. Naast een nieuwe waardetheorie willen Virno, Lazzarato en Illuminati een nieuwe theorie ontwikkelen van de subjectiviteit die vooral werkzaam is via informatie en communicatie. Zij breken aldus met de klassieke tegenstelling tussen arbeid en denken, tussen werk en handelen. Die tegenstelling, die eigenlijk al teruggaat op Aristoteles, loopt tot Hannah Arendt en Jürgen Habermas, die daarmee de typisch fordistische organisatievorm in kaart brengen.

Hardt en Negri zetten een verdere stap. De analyses van Virno en anderen vertonen volgens hen nog een neiging naar idealisme: ze zetten te veel de immateriële, 'engelachtige' eigenschappen van de nieuwe arbeidspraktijken in de verf. "Onze analyse moet afdalen naar de jungle van de productie en reproductieve krachten die het collectieve biopolitieke lichaam ons biedt."²² Zij voegen om die reden een bijkomend derde aspect toe en beschouwen het fysieke, het somatische, dat wil zeggen het lichaam en zijn affecten, als beslissende productieve factor in de netwerken van de imperiale biopolitiek. De meest uitgewerkte methode en onderbouwde problematiek, en dus de beste aanzet om de radicale filosofie op haar voeten en niet op haar kop te doen lopen, vinden zij bij de feministische theorie, meer bepaald bij marxistische en socialistische theorieën die zich richten op de affectieve arbeid die traditioneel door vrouwen wordt verricht, familie-, zorg- en moederarbeid.²³ Affectieve arbeid, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, de hulpverlening, en ook heel wat activiteiten in de vrijetijdssector, is helemaal verzonken in het fysieke lichaam, maar zijn effecten zijn grotendeels immaterieel. Het gaat om de productie van welzijn, welbevinden, van affectieve toestanden en relaties. In die zin is affectieve arbeid in de eerste plaats eveneens immateriële arbeid. Anders dan emoties, die mentale verschijnselen zijn, hebben affecten in gelijke mate betrekking op het lichaam en de geest, leren de Italiaanse marxisten bij Spinoza. Affecten, zoals vreugde en

verdriet, slaan op het hele lichaam, doordat ze een bepaalde lichamelijke toestand en een bepaalde denkwijze tot uiting brengen. "Affectieve arbeid is biopolitieke productie, in die zin dat hij rechtstreeks maatschappelijke relaties en levensvormen voortbrengt."²⁴ Informatie, communicatie en affectiviteit: immateriële arbeid maakt geen bestaansmiddelen maar bewerkt het maatschappelijke bestaan. Hij produceert subjectiviteit, gemeenschappelijkheid. Hij is in die zin biopolitieke productie. Immateriële arbeid is vandaag de dag niet kwantitatief overwegend, maar kwalitatief hegeemonisch. In klassiek-marxistische terminologie zouden we spreken van een dominante productiewijze binnen een concrete maatschappijformatie. Wellicht is wereldwijd de industriearbeid nog steeds het meest verspreid, maar de immateriële arbeid zuigt alle arbeidsvormen naar zich toe. Hij legt aan alle arbeidsvormen een bepaalde tendens op, zoals industriële arbeid in het klassieke kapitalisme hegeemonisch was ten opzichte van agrarische, zoals volgens de *Grundrisse* "de anatomie van de mens de sleutel tot het begrip van de anatomie van de aap bevat."²⁵

Met de hegeemonie van immateriële arbeid verbinden Hardt en Negri ook de proletarisering van de arbeidsverhoudingen. Niet meer de klassieke handarbeider neemt de centrale positie in, hoewel die groep niet verdwenen, misschien zelfs niet in aantal verminderd is. Het concept 'proletariaat' wordt ruimer opgevat dan de fordistische arbeidersklasse, met haar typische organisaties, overlegstructuren en strijdvormen. Het verwijst naar allen die ondergeschikt zijn, produceren onder de heerschappij van het kapitaal. "De omstandigheid dat men zich midden in het kapitaal bevindt en dit ondersteunt definieert het proletariaat tot klasse."²⁶

"Tegenwoordig – in tegenstelling tot wat links beweert – gaat de evolutie van de sociale stratificaties niet in de richting van een versterking van de middenklassen, maar integendeel in de richting van een uitbreiding van het proletariaat, waaraan men productieve functies toekent die vroeger voorbehouden waren voor de middenlagen."²⁷

Formele en reële onderschikking

Louis Althusser beschouwt het onderbouw-bovenbouwmodel als een louter ruimtelijke metafoor, een aanzet om de determinatie in laatste instantie door de economie opnieuw te denken. Hij geeft de splitsing tussen onderbouw en bovenbouw op en kiest voor het concept van '(politieke en ideologische) reproductie van de productieverhoudingen'. Om definitief af te rekenen met het economisme willen Hardt en Negri nu ook de deling tussen productie en reproductie opgeven. Ze vormen steeds minder twee aparte sferen, maar haken in elkaar. Het domein van de reproductie wordt in het productieproces zelf ingelijfd. Terwijl we arbeiden, produceren en reproduceren we vitale activiteiten en relaties. Dergelijk ineengrijpen van arbeid en cultuur is het kenmerk bij

uitstek van de biopolitieke productie.

Hardt en Negri interpreteren de overgang van discipline (in het fordistische kapitalisme) naar biopolitiek (in het postfordistische neokapitalisme) verder aan de hand van Marx' begrippen 'formele' en 'reële onderschikking'. Marx verbindt 'formele' en 'reële onderschikking' met de productie van absolute, respectievelijk relatieve meerwaarde. De arbeidsdag is in tweeën verdeeld: de voor de reproductie van de arbeidskracht noodzakelijke arbeidstijd, equivalent aan het loon, en de door het kapitaal toegeëigende meerarbeid, de winst. Bij de productie van absolute meerwaarde gaat het om de verlenging van de arbeidstijd; bij de productie van relatieve meerwaarde om de transformatie van arbeidsprocessen en -verhoudingen zodat het aandeel van de noodzakelijke arbeidstijd in verhouding tot de totale arbeidstijd verminderd wordt. Bij de formele onderschikking (absolute meerwaarde) verandert de arbeid in koopwaar, die op de arbeidsmarkt verhandeld wordt, maar voor de rest blijven de technische uitrusting, de kennis en de arbeidsverhoudingen ongewijzigd. Bij de reële onderschikking (relatieve meerwaarde) verandert de gedaante van de productiewijze zelf door de opkomst van de grootschalige industrie, de automatisering, de toenemende arbeidsdeling, verbeteringen in de technologie die samenhangen met de aanwending van wetenschappelijke kennis. In historisch opzicht gaat de formele onderschikking vooraf aan de reële onderschikking. De toenemende productiviteit is te danken aan de steeds sterkere dominantie van de reële onderschikking.

Voor Hardt en Negri verwijzen 'formele' en 'reële onderschikking' naar de overgang van het klassieke imperialisme naar het biopolitieke imperium. "Biomacht is een andere naam voor de reële onderschikking van de maatschappij onder het kapitaal."²⁸ Zij interpreteren dit proces verder in termen van een dialectiek van binnen en buiten.

De geeuwonger van het kapitaal

Marx heeft de kapitalistische expansiedrang belicht. Het kapitaal houdt zich niet aan een omschreven bevolking of een afgebakende ruimte. Het verlegt voortdurend zijn grenzen, en palmt nieuwe territoria in. Marx schrijft in de *Grundrisse*: "De tendens om een wereldmarkt te scheppen is gegeven met het concept van het kapitaal zelf. Elke beperking verschijnt als een barrière die overwonnen moet worden."²⁹ Die beweeglijkheid en rusteloosheid liggen mede aan de basis van de steeds weerkerende crisissen en hun permanente dreiging. Hoewel ze onvermijdelijk zijn, leiden de geeuwonger en de daaruit voortkomende crisissen niet tot de ineenstorting van het kapitaal. Integendeel, de crisis hoort tot de normale werking van het kapitalisme. Marx voorspelt dan ook niet het einde van het kapitalisme. Hij analyseert een noodzakelijke tendens van

het functioneren van het kapitaal.³⁰ Hij wijst verder op zijn mogelijke politieke opheffing.

Hardt en Negri interpreteren dit inzicht als volgt: Marx duidt met formele onderschikking de processen aan waarbij het kapitaal arbeidspraktijken inlijft van buiten zijn eigen specifieke domein. In de fase van het imperialisme doet zich een internalisering van het buiten voor. Formele onderschikking is wezenlijk verbonden met de imperialistische expansie van het kapitalisme. Zij wijzen in dit verband op een interessante gedachtegang bij Rosa Luxemburg. Haar stelling luidt dat het kapitaal afhankelijk is van zijn buiten. Zij vergelijkt het kapitaal met een organisme dat, om te kunnen overleven, zich buiten zijn grenzen moet bewegen en voedsel zoeken in zijn omgeving. De imperialistische fase wordt gekenmerkt door de toenemende kapitalisering van de niet-kapitalistische ruimte

“Het kapitaal moet [...] niet alleen een open uitwisseling onderhouden met niet-kapitalistische maatschappijen of zich alleen hun rijkdom toe-eigenen. Het moet ze ook feitelijk veranderen in kapitalistische maatschappijen.”³¹

De niet-kapitalistische omgeving in enge zin (dat wil zeggen steden, gronden, landschappen) en ook in ruime zin (arbeidsvormen, sociale verhoudingen, cultuur) wordt ondergeschikt aan het kapitaal. Dit is een tendentiële ontwikkeling, die uiteraard gepaard gaat met geografische verschillen en ongelijkmatige ontwikkelingen. Daardoor botst het imperialisme volgens Luxemburg op zijn grenzen. Omdat de aarde eindig is, slaat het theoretische conflict tussen buiten (expansie) en binnen (internalisering) om in een reëel conflict. Uiteindelijk gaat het kapitalisme ten onder aan zijn interne contradicties.

Volgens Hardt en Negri heeft Luxemburg een interessante intuïtie verwoord, maar de veerkracht van het kapitalisme onderschat. Marx zelf schrijft, in *Boek III* van *Das Kapital*, dat het kapitaal in zijn expansieve fase botst op een immanente maar niet op een waarachtige grens. Het kapitalisme gaat niet ten onder aan het imperialisme, aldus Hardt en Negri, maar wordt gedwongen tot aanpassing, *in casu* de transformatie van imperialisme naar imperium. Op een bepaald punt, wanneer de kapitalistische expansie haar grenzen bereikt, kan de formele onderschikking niet langer de dominante rol spelen. De reële onderschikking van arbeid aan kapitaal steunt niet op een buiten. “Het kapitaal moet uiteindelijk het imperialisme overwinnen en de barrières tussen binnen en buiten vernietigen.”³² De integratie van de arbeid wordt intensief in de plaats van expansief, dat wil zeggen het leven van individuen en groepen wordt steeds indringender door het kapitaal gevormd.

Hybridisering

Daarmee is de redenering rond. In het imperium verdampen de grenzen tussen binnen en buiten. In de mondiale controlemaatschappij is hybridisering troef. Vooreerst vervluchtigt de tegenstelling tussen natuur en cultuur. De moderne theoretici van de politieke soevereiniteit, zowel Hobbes als Rousseau, hebben de burgerlijke orde steeds gedacht als een (reëel of imaginair) territorium, in oppositie tot de natuurtoestand, die ook ruimtelijk werd voorgesteld. Analooft heeft de psychologie de affecten, en heeft de psychoanalyse het onbewuste met ruimtelijke metaforen gedacht, als iets uitwendig aan de menselijke geest, een soort verlengstuk van de natuur in de mens. De moderne antropologie ten slotte spreekt over primitieve samenlevingen als over het buiten van de westerse civilisatie. De soevereiniteit van het moderne subject berust dus telkens op een tegenstelling tussen de natuurlijke orde, het verlangen, versus de civiele orde, de rede. De imperiale orde daarentegen is postmodern in deze zin dat natuurlijke fenomenen en gebeurtenissen artificieel blijken, deel uitmaken van de cultuur en de menselijke geschiedenis. "De moderne dialectiek van binnen en buiten heeft plaats gemaakt voor een spel van gradaties en intensiteiten, van hybriditeit en kunstmatigheid."³³

Voorts is de verhouding tussen de private en de publieke sfeer helemaal gewijzigd. In de liberale traditie weet het individu zich thuis in de privéruimte. De moderne mens ervaart de publieke ruimte als een buiten. Hij stelt er zijn handelingen bloot aan de blik van anderen, confronteert zijn meningen, en zoekt naar erkenning. Dergelijke openbare ruimtes, de plaatsen bij uitstek van de moderne politiek, zijn aan het verdwijnen. Ze worden in toenemende mate geprivatiseerd. De stad is niet langer de plaats van toevallige ontmoetingen, massale bijeenkomsten, publieke confrontaties, maar een conglomeraat van aparte, gesloten ruimtes. De architectuur en het urbanisme van de hedendaagse metropolen zijn er hoe langer hoe meer op gericht de contacten en de communicatie te limiteren. Ze creëren een reeks interne terreinen die geïsoleerd en afgeschermd zijn. De publieke ruimte is volgens Hardt dermate geprivatiseerd dat we het maatschappelijke leven niet langer kunnen denken als een dialectiek van privaat en publiek, of van binnen en buiten. De plaats van de moderne politieke activiteit is verdampt. De publieke ruimte, de plaats waar wij handelen in het zicht van de ander, is zowel veralgemeend – permanente controle – als gederealiseerd. De postmoderne imperiale maatschappij wordt gekenmerkt door een deficit van de politiek, althans opgevat in de moderne, burgerlijke betekenis van het woord.³⁴

In die lijn zijn de analyses van Guy Debord met betrekking tot de spektakelmaatschappij nog steeds bijzonder accuraat. Het spektakel is het paradigma van het maatschappelijk leven. De menigte wordt geperverteerd tot massa, dat wil zeggen geïsoleerde individuen, gemanipuleerd tot een uniform

denken, spreken en handelen. De wet van het spektakel regeert in de media en in de mediagestuurde politiek. Het spektakel is een virtuele ruimte, of beter: de niet-plaats van de politiek. Uiteraard is er geen unieke plaats van waaruit het spektakel geregisseerd wordt. Het spektakel functioneert alsof er een centrale controlepost zou bestaan, zoals het imperium functioneert alsof er een logica van samenzwering werkzaam is.³⁵ Het is even goed één als verspreid.

Ook in militair opzicht ten slotte verdwijnt de tegenstelling tussen binnen en buiten. De moderne soevereiniteit stoelde op een feitelijke of denkbeeldige, maar steeds uitwendige vijand: de vijand van de staat was een andere staat. Typisch modern is dan ook de splitsing tussen de nationale politiek, waar de maatschappelijke conflicten reëel maar ophefbaar zijn zodat politieke verzoening mogelijk is, versus de internationale verhoudingen, waar – denken we aan Clausewitz, maar ook aan Hegel – ondanks alle diplomatie oorlogen tussen staten onvermijdelijk zijn. De stelling van Francis Fukuyama aangaande het einde van de geschiedenis klopt volgens Hardt en Negri voor zover het tijdperk van de imperialistische oorlogen voorbij is. De Ander, de buitenstaander die de soevereine natie bedreigt, de externe vijand die ons – zie Schmitt – precies daardoor een identificeerbaar en coherent Zelf bezorgt, is inderdaad vervaagd en afgebrokkeld. Weliswaar komt niet “het rijk van de eeuwige vrede” in zicht, zoals Immanuel Kant en in die lijn Karl Kautsky verwachtten. De ‘gegroeide’ ruimte van de moderniteit, met haar binaire opposities tussen vaste polen, heeft plaats gemaakt voor de gladde ruimte van het imperium. Die imperiale ruimte is evenwel niet uniform. Ze wordt doortrokken door diverse breuklijnen, door vele en velerlei tegenstellingen, door een wildgroei van lokale, moeilijk definieerbare conflicten, die steeds kunnen uitbarsten en uitdeinen. De moderne crisis is gemuteerd tot een postmoderne, postnationale en postkoloniale, omni-crisis. Die oorlog is niet beperkt in tijd en ruimte. Hij is een vaak reële, minstens altijd dreigende, mondiale burgeroorlog.³⁶ Er is geen oorlogsvrije zone, geen duidelijke lijn tussen politiek en oorlog, tussen vredeshandhaving en oorlogsdaden. De scheiding tussen externe en interne beveiliging met hun eigen apparaten (bijvoorbeeld leger en politie) vervaagt, zoals we merken in de maatregelen, of beter: in de oorlog tegen het terrorisme. Hardt en Negri brengen de verschuiving in het discours van verdediging naar veiligheid in verband met de biomacht.

“De oorlog moet uitgroeien tot zowel een procedurele activiteit als een ordenende, regulerende activiteit die sociale hiërarchieën schept en in stand houdt – een vorm van biomacht die gericht is op de bevordering en regulering van het maatschappelijke leven.”³⁷

De universele oorlogsstaat creëert een universele uitzonderingstoestand. De uitzondering wordt steeds meer de regel zowel in de buitenlandse betrekkingen als in de binnenlandse politiek. Die mondiale oorlogssituatie blokkeert in

belangrijke mate het democratische verlangen van de menigte.

De Copernicaanse omwenteling

De gladde imperiale ruimte is geenszins een conflictvrije zone. De uitbuiting is niet verdwenen. Ze moet wel opnieuw gedefinieerd worden als de onteigening van de cognitieve, communicatieve en affectieve productie, als de aantasting van de vitale krachten die binnen neokapitalistische productieverhoudingen ingezet worden, als de perversie van coöperatie tot concurrentie, de omkering van de creatieve menigte tot een manipuleerbare massa. In tegenstelling tot Althusser maken Hardt en Negri het begrip 'uitbuiting' niet los van 'vervreemding'.³⁸

"Tegenwoordig kan vanuit een theoretisch standpunt de uitbuiting in essentie wellicht gedefinieerd worden als de kapitalistische toe-eigening van de coöperatieve kracht die de singulariteiten van de cognitieve arbeid in het sociale proces in werking stellen."³⁹

Permanent ontstaat, binnen het imperium, ook weerstand tegen de imperiale macht. Dit verzet tegen uitbuiting en vervreemding duikt op in de breuklijnen; het organiseert zich door de netwerken van de biopolitieke productie voor zijn eigen doelen aan te wenden. Het verzet zit niet vast aan een bepaalde plaats of tijd. Het kan oppervlakkige verstoringen of diepgaande crisissen veroorzaken, in de periferie of op de knooppunten van het mondiale netwerk. Op dit punt voltrekken Hardt en Negri hun Copernicaanse revolutie.

"Niet meer het kapitaal organiseert de arbeid, maar de arbeid organiseert zichzelf, waarna het kapitaal zich meester maakt van de subjectieve kracht. [...] Niet meer het kapitaal produceert de communicatieve en coöperatieve capaciteit, maar die krachten zelf affirmeren zich als vermogen."⁴⁰

Hardt en Negri corrigeren, minstens herlezen Marx in een beslissend opzicht. In hun visie is het verzet geen secundair effect van een primaire macht. Het verzet bestaat samen met de macht. Ze volgen Foucault in zijn machtsanalytiek: krachten steunen op tegenkrachten. Het sturen van gedragingen door een actor (*conduire les conduites*) onderstelt dat hij de vrijheid van de tegenspeler erkent. Hardt en Negri formuleren dit inzicht nog sterker: het verzet gaat aan de macht vooraf. Het verlangen primeert op de macht, weten ze van Deleuzes vitalistische ontologie. In den beginne zijn de vluchtlijnen. Deze bewegingen constitueren het rhizoom. Het verlangen is centrifugaal: het 'deterritorialiseert'. De macht is centripetaal: ze 'herterritoriseert'. Deleuze wil op die manier, met Guattari, de politieke economie verbinden met de libidinale economie, de revolutie betrekken op het verlangen. Hardt en Negri interpreteren: de productieve, vitale krachten van de menigte zijn levensbevestigend, de kapitalistische uitbuiting is reactief,

doortrokken van ressentiment. Leven is synoniem van subjectiviteit.

“De geschiedenis heeft alleen een logica als subjectiviteit haar regeert, alleen als (zoals Nietzsche zegt) de opkomst van subjectiviteit efficiënte en finale oorzaken in de ontwikkeling van de geschiedenis reconfigureert. Hierin ligt nu precies de macht van het proletariaat.”⁴¹

Deze Copernicaanse omwenteling heeft ook een historisch belang. Men kan de ontwikkeling van het kapitalisme niet uitsluitend verklaren door de bewegingswetten van het kapitaal. De constitutie (*potere, pouvoir*) van het imperium wordt bepaald door de constituerende macht (*potenza, puissance*), dat wil zeggen het verlangen van de menigte, haar productie, haar strijdpraktijken, gebaseerd op en leidend tot subjectiviteit. Reële onderschikking is niet zomaar afgeleid van formele onderschikking. De formele onderschikking onder het fordisme heeft maatschappelijke krachten opgewekt die door de reële onderschikking weer onder controle geplaatst moesten worden. Dit inzicht betekent concreet dat de welvaartsmaatschappij, met haar momenten van crisis en contestatie, maatschappelijke energieën in het leven riep die ze via discipline niet langer afdoende kon beheersen. Onder druk van onderaf, meer bepaald de kritiek op rigide, autoritair-disciplinaire instellingen (bijvoorbeeld de school en het gezin), en het experimenteren met nieuwe vormen van subjectiviteit (zowel individuele levensstijlen als gemeenschappelijke levensvormen), verdicht in ‘mei ‘68’, wordt het hele maatschappelijke systeem genoodzaakt om zich te herstructureren en andere beheersingsvormen uit te vinden.

“De bewegingen van verlangende subjectiviteiten dwongen de ontwikkeling voorwaarts en proclameerden dat er geen weg terug was. In reactie op deze bewegingen, zowel in de dominante als in de ondergeschikte landen, moest een nieuwe vorm van controle gevestigd worden om heerschappij te verkrijgen over wat niet langer gecontroleerd kon worden in disciplinaire termen.”⁴²

Negri plaatst opnieuw, nu in de lijn van Mario Tronti, de *Grundrisse* centraal in zijn Marx-lectuur. In *Das Kapital*, aldus Negri, focust Marx op het kapitaal als motor van de ontwikkeling. In de *Grundrisse* daarentegen legt Marx de nadruk op de revolutionaire subjectiviteit. De economische categorieën staan niet op zichzelf. De *Grundrisse* laten ons om die reden toe te breken met objectivistische restanten in de marxistische theorie, die Negri nog in de Marxlectuur van Althusser en zijn school bespeurt. “In de *Grundrisse* is het marxisme een anti-economische theorie.”⁴³ Een autonome, objectieve wetmatigheid, zoals de tendentiële daling van de winstvoet, veroorzaakt de crisis noch determineert de geschiedenis. Precies de antagonist van de heersende klasse, het proletariaat, beter: het verlangen, de strijdpraktijk, de revolutionaire subjectiviteit verstoren het systeem, waardoor het kapitaal gedwongen wordt om nieuwe technologieën

binnen nieuwe productieverhoudingen in te zetten. De actie van het kapitaal is feitelijk een reactie op de crisis, die veroorzaakt wordt door de actie van het proletariaat. De revolutionaire klasse is niet zozeer een sociale groep, maar losbandige energie, die door het kapitaal ingezet en ingekocht wordt in functie van zijn winstmaximalisatie, excessief leven dat telkens weer ontsnapt aan de dominantie. Op die manier geeft Negri betekenis aan het primaat van de klassenstrijd.⁴⁴ De crisis is het effect van strijd. Het kapitaal parasiteert op de creatieve, vitale subjectiviteit van de menigte.

In de *Grundrisse* breekt Marx met Hegel en met hegeliaanse restanten, de 'rationele kern' van de dialectiek, die nog in zijn eigen teksten aanwijsbaar is. Volgens Hegel volgt op een affirmatie een negatie, waarna de negatie zowel de affirmatie als de negatie opheft. Volgens de hegeliaanse Marx produceert het kapitaal zijn tegenpool, het proletariaat, dat vervolgens kapitaal en proletariaat opheft. In de *Grundrisse* breekt Marx met een deterministische visie op de geschiedenis: de noodzakelijke opheffing van het kapitalisme, wat een variant is van Hegels 'list van de rede', op haar beurt een erfgenaam van de liberale 'invisible hand'. Negri ontdekt het belang van de subjectiviteit, de praxis en de vrijheid van de menigte. De theoretische kritiek op het kapitalisme wordt weer op de eerste plaats een politieke kritiek. In zoverre noemen Hardt en Negri zich leninisten dat zij het primaat van de politieke praxis voorop stellen.⁴⁵

Theorie en praxis

Door het verzet centraal te stellen komt de voorlopigheid van de imperiale wereldorde in beeld. De subjectiviteit van de menigte, dat wil zeggen haar biopolitieke productiviteit of vitale arbeid, is excessief ten aanzien van de waarde die het kapitaal eraan kan onttrekken. De heersende macht kan het leven nooit helemaal, in zijn volle omvang en intensiteit, in de greep krijgen. "Wanneer het kapitaal het hele leven investeert, dan toont het leven zich als verzet."⁴⁶ Het verlangen naar vrijheid mag dan geblokkeerd worden door de "staat van oorlog", op de lange duur kan zijn kracht onstuitbaar worden. De theorie van het imperium is wezenlijk verbonden met een praxis. Het heden is geen garantie, maar het is vol opportuniteiten voor een radicale democratie. In dit opzicht heeft Foucault de weg gewezen om Marx te herlezen.

"De revolutie is voor Foucault niet (of alleszins niet louter) een perspectief van bevrijding, maar een praktijk van vrijheid. Ze is een zichzelf produceren met anderen in strijdvormen. Ze is talen en netwerken vernieuwen, uitvinden. Ze is produceren, de waarde van de levende arbeid opnieuw toe-eigenen. Revolutie is het kapitalisme van binnenuit belagen."⁴⁷

Noten

- 1 Een productiewijze is een abstracte configuratie van een sociaaleconomische onderbouw (productiekrachten en productieverhoudingen) en een politieke en ideologische bovenbouw, bijvoorbeeld de slavenmaatschappij, het feodalisme, het kapitalisme. In werkelijkheid komt een productiewijze nooit voor in haar zuivere vorm. Een maatschappijformatie is altijd een concrete mengvorm van een dominante en meerdere ondergeschikte productiewijzen.
- 2 Foucault M., *Dits et écrits*. Vol. 4: 1980-1988, Paris, Gallimard, 1994, p. 187.
- 3 Foucault M., *La volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1976, pp. 177-182.
- 4 Ibid., p. 183.
- 5 Foucault M., 'Il faut défendre la société.' *Cours au Collège de France (1976)*, Paris, Gallimard-Seuil, 1997, p. 222.
- 6 Foucault M., *La volonté de savoir*, p. 183.
- 7 Ibid., pp. 185-186.
- 8 Ibid., p. 188.
- 9 Ibid., pp. 184-185
- 10 cfr. Devos R., *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*, Kampen-Kapellen, Klement-Pelckmans, 2004.
- 11 Deleuze G., *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle*, in *Pourparlers*, Paris, Minuit, 1990, pp. 240-247.
- 12 Ibid., p. 245.
- 13 Ibid., p. 247.
- 14 Hardt M. & Negri A., *Empire*, Cambridge-London, Harvard University Press, 2000 ; vertaling: *Empire*, Amsterdam, Van Gennep, 2002, p. 11.
- 15 Hardt M., 'La société mondiale de contrôle', in: Alliez A. (red.), *Gilles Deleuze: une vie philosophique*, Le Plessis-Robinson, Institut Synthélabo pour le progrès de la connaissance, 1998, p. 364.
- 16 Sassen S., *The Global City*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
- 17 Hardt M. & Negri A., *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, London, Penguin, 2004; vertaling: *De menigte. Oorlog en democratie in de nieuwe wereldorde*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2004, p. 70.
- 18 Negri A., *Une contribution sur Foucault. Interview pour FSU-Nouveaux Regards*, <http://seminaire.samizdat.net/spip.php?article74>, 2005.
- 19 Ibid.
- 20 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 40.
- 21 cfr. Virno P. & Hardt M. (red.), *Radical Thought in Italy. A potential Politics*, Minneapolis-London, University of Minnesota Press, 1996.
- 22 Ibid., p. 47.
- 23 Smith D., *The Everyday World as Problematic. A feminist Sociology*, Boston, Northeastern University Press, 1987; Ruddick S., *Maternal Thinking*, Boston, Beacon, 1989.
- 24 Hardt M. & Negri A., *De menigte*, p. 122.
- 25 Ibid., p. 156.
- 26 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 69.
- 27 Negri A., *Goodbye Mister Socialism*, Paris, Seuil, 2007, p. 264.
- 28 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 362.

- 29 Marx K., *Grundrisse*, New York, Vintage, 1973, p. 408.
- 30 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 228.
- 31 Ibid., p. 232.
- 32 Ibid., p. 239.
- 33 Hardt M., *La société mondiale de contrôle*, p. 362.
- 34 Ibid., p. 363.
- 35 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 323.
- 36 Hardt M. & Negri A., *De menigte*, p. 17.
- 37 Ibid., p. 36.
- 38 Volgens Althusser bestond Marx' wetenschappelijke ontdekking erin dat hij gebroken heeft met het theoretisch humanisme van zijn jeugdgeschriften. Het concept 'vervreemding', dat kadert binnen een humanistische problematiek, verdwijnt in *De Duitse Ideologie* en maakt gaandeweg plaats voor 'uitbuiting'. Deze 'coupure epistemologique' is in *Das Kapital* quasi-voltooid, hoewel humanistische restanten bij Marx nooit helemaal verdwijnen. Hardt en Negri relativiseren die epistemologische breuk, vooral op basis van hun lectuur van de *Grundrisse*.
- 39 Negri A., *Goodbye Mister Socialism*, p. 265.
- 40 Ibid., pp. 265-266.
- 41 Hardt M. & Negri A., *Empire*, p. 240.
- 42 Ibid., p. 260.
- 43 Negri A., *Marx au-delà de Marx. Cahiers de travail sur les 'Grundrisse'*, Paris, Bourgois, 1979, p. 32.
- 44 Ibid., p. 155.
- 45 Ibid., p. 66.
- 46 Negri A., *Une contribution sur Foucault*.
- 47 Ibid.